

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E GEÇİŞ SÜRECİNDE AHMET AĞAOĞLU'NUN DİNİ DÜŞÜNCELERİ

Muhit MERT *

Özet

Osmanlı devletinin yıkılış ve Cumhuriyete geçiş döneminde Türk aydınının, özellikle de Batı ile bir şekilde ilişkisi olmuş aydınların din konusundaki düşünceleri bir hayli ilgi çekicidir. Bu aydınardan biri de Azerî kökenli Ahmet Ağaoğludur. Bu çalışma onun, dine, dinin insan hayatıyla ilişkisine nasıl baktığını, Türk toplumunun sosyo-kültürel yapısına dinin etkisini nasıl gördüğünü araştırmayı hedeflemektedir. Buna ek olarak milliyetçilik, siyaset, kadın, aile gibi konulardaki dini düşünceye getirdiği eleştiriler ele alınacaktır. Ayrıca dönemin en ilgi çekici konularından biri de dinde reform çabalarıdır. Bu hususta onun ileri sürdüğü gerekçelerin neler olduğu, din eğitim ve öğretiminin nasıl yapılması gerektiğine ilişkin teklifleri de incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Ağaoğlu, din, milliyetçilik, siyaset, kadın, aile, ahlak, din eğitim ve öğretimi.

Abstract

Ahmat Agaoglu's Religious Thoughts in the Period of Ottoman Empire's Collapse and in the Transition Process to Republic

In the period of the collapse of Ottoman Empire and transition to Republic, Turkish intellectuals thoughts on religion, especially the intellectuals who anyway had a relation with West, are quite interesting. One of these intellectuals is Ahmat Agaoglu, Azerbaijani rooted. This work aims to investigate how he looks at religion and the relation of religion to human life and how he views affect of religion in socio-cultural structure of Turkish society. In addition to this, his critics made against some religious issues such as nationalism, woman, family will be dealt with. However, one of the most interesting subjects of that period is reform endeavors. What reasons he puts forward in this issue are and his proposals about how religious education and instruction should be fulfilled will be examined.

Key words: Agaoglu, religion, nationalism, politics, women, family, ethics, religious education and instruction.

Giriş

Osmanlı'nın yıkılışı ile Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşuna denk düşen dönem, Türk aydınının fikri kriz dönemidir. Batı'da meydana gelen siyasal, ekonomik değişimlere paralel olarak Batılı toplumların kalkınmaları, sosyal hayatın dönüşmesi, buna karşılık Osmanlı imparatorluğunun çöküş sürecine girmesi ile siyasal, sosyal ve ekonomik anlamda gerilemenin olması, bunları takip eden Osmanlı aydınlarını derinden etkilemiş ve onların, devletin işleyişinden bireysel ahlaka; ekonomik çöküşten toprak kayıplarına kadar pek çok hususta gidişatı sorgulama ve yıkılışın önüne geçme çabası içine girmelerine neden

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı, mertmuhit@hotmail.com

olmuştur. Yıkılış dönemlerinde klasik yönetim usulleri daima sorgulanır ve geri kalışta/yıkılıştaki payının ne olduğu tartışılır. 18. yüzyılda Batı'da meydana gelen aydınlanma hareketi, geri kalmışlığın bir nedeni olarak dini yani Hıristiyanlığı sorguladı. 19. yüzyılda Batıya yüzünü dönmüş olan Türk aydınları da batıdaki gelişmelere paralel olarak dini, ama bu defa İslamiyet'i, daha doğru bir ifadeyle söyleyecek olursak, mevcut İslam anlayışlarını sorguladılar. Ve geri kalmışlığın önüne geçmek, ilerlemeyi gerçekleştirmek için çareler aradılar.

O dönemde bu mücadeleyi bireysel olarak yürütenler olduğu gibi, çeşitli cemiyetler ve dernekler çatısı altında yürütenler de olmuştur. Bu alanda mücadele verenlerden biri de, dönemin en hareketli aydınlarından Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)'dur. Yazdığı kitap ve makalelerde, yaptığı konuşmalarda ileri sürdüğü fikirlerle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu döneminde çok etkili olmuştur. Ağaoğlu siyasi kimliğinin yanı sıra dini düşünce üzerine de fikir yürüten aydınlardan biridir. Zira din toplumu ayakta tutan en önemli dinamiklerden biri, millet olarak var olmanın en mühim esas ve erkânıdır. Dinî düşünce ve yaşayıştaki bozulmalar toplum ve millet üzerinde olumsuz etkiler bırakacaktır. Bu nedenle zaman zaman dini düşünce ve yaşayışımızın seyri üzerine düşünmemiz, varsa bozulmalar tamir etmemiz gerekir. İşte o da bu zaviyeden dinî anlayışımız üzerine bir takım mülahazalarda bulunmuş, mütalaalar yürütmüştür.

Ağaoğlu Azerbaycan'da doğmuş, ilk ve orta tahsilini orada yaptıktan sonra yüksek tahsilini Fransa'da Sorbonne Üniversitesinde Tarih ve Filoloji okuyarak tamamlamıştır. Daha orada öğrenciyken 1892 yılında İngiltere'de toplanan Şarkiyat Kongresi'ne katılarak Şiiliğin doğuşu ve gelişimi ile ilgili bir tebliğ sunmuştur. Fransa'da aldığı eğitim ve içinde bulunduğu fikri mücadele ortamı onda derin etkiler bırakmış ve Türk-İslam milletlerinin kendilerini ancak Batı medeniyetinin prensiplerine göre bir hayat düzenine sokmakla kurtarabilecekleri inancını kuvvetli bir şekilde meydana getirmiştir. Azerbaycan'a döndükten sonra Tiflis ve Bakü'de Hüseyinzâde Ali, Ali Merdan Topçubaşı ve İsmail Gaspıralı gibi arkadaşlarıyla gidişatı değiştirmek için giriştikleri bir mücadelenin içinde yer almıştır. "Milli Uyanış Hareketi" adı verilen bu grup içindeyken çeşitli gazete ve dergilerde yazılar yazmış, dergiler çıkarmıştır. Rus makamlarından baskı gördükleri için İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a yerleşmiştir. İttihat ve Terakki cemiyetine üye olarak -ki ittifak ve Terakki ileri gelenleri onun Fransa'da öğrencilik günlerinden arkadaşlarıdır- Kafkasya'da başladığı mücadelesine İstanbul'da devam etmiştir. Ziya Gökalp, M. Emin Yurdakul, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Yusuf Akçura gibi isimlerle birlikte Türk milliyetçiliği hareketinin önderleri arasında yer almıştır. Türk Ocağı'nın

ve Türk Yurdu Dergisi'nin kurucularından olmuştur. İstanbul'un işgalinde İngilizler tarafından Malta'ya sürülen Ağaoğlu, Malta dönüşü Milli Mücadele içinde yerini almış, Cumhuriyetin kuruluşu döneminde önemli katkılar sağlamıştır. Cumhuriyet kurulduktan sonra milletvekilliği yapmış, üniversitede profesör olarak çalışmış ve çeşitli siyasi görevlerde bulunmuştur.¹

Hayatı hakkında bu kısa malumatı verdikten sonra, şimdi de onun, din, milliyetçilik, siyaset, kadın, aile, ahlak ve din eğitimi gibi konulardaki düşünce ve eleştirilerini ele alacak, sonrada bunlar üzerine bir değerlendirme yapacağız.

1. Din

Din ile insan hayatı arasında nasıl bir ilişki söz konusudur? Din insan hayatının her alanında belirleyici bir unsur mudur, yoksa bazı alanları insana mı bırakmıştır? Bu sorulara verilecek her cevap, bir yandan bu ilişkiyi nasıl gördüğümüzü ortaya çıkarırken diğer yandan dinin tanımlanma biçimini oluşturur.

Ağaoğluna göre din, kul ile Allah arasını düzenleyen bir prensipler sisteminden ibarettir. Dinin konusu yalnızca inanışlar ve ibadetlerdir. İslamiyet'i diğer dinlerden ayıran da dinin asıl konusunu oluşturan ve Müslümanları bir arada tutan inanç ve ibadetlerdir. Bunun ötesinde, din içinde zikredilen hukuk, ekonomi, siyaset gibi diğer hususlar dine *tesadüfi* olarak girmiş veya din onlardan *tesadüfi* olarak bahsetmiştir. O ileri sürdüğü bu iddianın delillerini şöyle sıralar:

- a. İslamiyet'in başlangıcından beri Tanrı'nın birliği ve ibadetlerle ilgili inen ayetlerde hiçbir değişiklik olmazken, dünyevi konularda inen bir kısım ayetlerin hükmünün kaldırılması, yerine başka hükümlerin getirilmesi, dinin asıl konusunun inanç ve ibadetler olduğunu, insan hayatıyla ilgili diğer hususların dinin asıl konusunu oluşturmadığını göstermektedir.
- b. Hz. Peygamber hicretten evvel vefat etseydi bu gün elimizde İslam'la ilgili sadece inanç, ibadet ve ahlakla ilgili ayetler olacak, dünya hayatını düzenleyen ayetler bulunmayacaktı. Çünkü dünya hayatını düzenleyen ayetler Medine'de inmişlerdir.

---

1 Bu bilgiler, Tezer Taşkiran'ın, Üç Medeniyet'e yazdığı Önsöz ve Nuri Yüce'nin Diyanet İslam Ansiklopedisine yazdığı maddede (Nuri Yüce, "Ağaoğlu, Ahmet", *DİA*, c.1, ss. 464-466) özetlenmiştir. Ahmet Ağaoğlu'nun hayatı ve düşünceleri üzerine ülkemizde bir doktora iki adet de yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Murat Yılmaz, *Ahmet Ağaoğlu'nda Liberalizm ve Milliyetçilik*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 1991; Refika Çekiç, *Ahmet Ağaoğlu, Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Çalışma*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 1994; Gülseren Akalın, *Türk Düşünce ve Siyasi Hayatında Ahmet Ağaoğlu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1999; Ağaoğlu'nun hayatı ve eserleri için ayrıca bk. *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, Ankara 1964, c. 1, s. 115.

- c. Bunun bir başka delili de din âlimlerinin koyduğu “Nas ile gelenek çatışır- sa, gelenek üstün tutulmalıdır” prensibidir. Burada gelenek akıl, kastedi- len nas ise, hiç şüphe yok ki, sadece dünya işlerini düzenleyen nastır. Zira inanç esaslarını bildiren naslarda değişme söz konusu değildir. İşte bütün bunlar ispat ediyor ki dinin aslı inanç ve ibadetlerdir. Biz bunlarla dine bağlıyız. Dünya işlerinde de serbestiz.
- d. Hz. Peygamber “*Dünya işlerini siz benden daha iyi biliyorsunuz*” demiş ve “*Bir konuda şüpheye düştüğünüzde onu aklınızla halledin*” buyurmuştur.²
- e. Ayrıca mukaddes ayetlerin iniş sebeplerini gösteren herhangi bir eser bile incelendiğinde görülecektir ki dünya işleriyle ilgili ayetlerin hepsi, maddi sebeplere dayalı olarak meydana çıkan bir ihtiyacın düzenlenmesi için in- miştir. Demek ki ayetlerin inmesine bile hukukun mahiyet bakımından değişken olması sebep olmuştur. Bu da hayatın değişkenliğini ve yeni dü- zenlemelere ihtiyaç duyulduğunu gösterir.
- f. Yine İslam toplumlarında zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi bir ilke olarak kabul edilmiştir.³ Bu da gösteriyor ki hükmü değişen konular dinin aslından değildir.

Bu delillere dayanan Ağaoğlu, insan hayatının çeşitli tezahürleri olan hu- kuk, ekonomi, eğitim, sanat gibi konuların doğrudan dinin alanını oluşturma- dığı kanaatini taşımakta ve bunları tamamen insana bırakılan, insanın serbest ve hür olarak icraat yapacağı alanlar olarak görmektedir.⁴

Bu düşüncelerini açıklıkla dile getiren Ağaoğlu’na göre, tarih içindeki uy- gulamaların farklı oluşu nedeniyle din konusundaki anlayışlarda sıkıntılar meydana gelmiştir. Zamanla yalnız naslara değil, alışkanlıklara bile birer dini mahiyet verilmiştir.⁵ Bu durum birçok alışkanlığımızın, birçok inancımızın İslamiyet’e ne kadar yabancı, ona ne derece zıt olsa da İslami zannedilmesine yol açmıştır.⁶

Ağaoğlu’na göre bunun sebebi, kendini dinin temsilcisi sayan zümrelerdir. Bunlar tek yetkiyi kendilerinde görüyorlar, ama aynı zamanda, zaman ve me- kânın şartlarından, fert ve cemiyetin ihtiyaçlarından habersiz bulunuyorlar. Bunlarla ilgili problemlerin çözümünü ise zaman ve mekânın dışına çıkmış prensiplere bağlıyorlar. Sonuç olarak da hayatı durdurmaya, insanları ruhsuz

2 Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, İstanbul 1972, ss. 38-41.

3 *Aynı eser*, ss. 31-32.

4 *Aynı eser*, ss. 31, 33.

5 *Aynı eser*, s. 32.

6 Ahmet Ağaoğlu, “Tarihi Celse”, *Hilafet ve Milli Hakimiyet*, Ankara 1339, s. 24.

birer kalıp haline sokmaya çalışıyorlar.⁷ Hâlbuki insanla din arasındaki problemi çözebilmek için çağı ve çağın ruhunu bilmek, dinde esas olanla teferruat olanın arasını ayırmak ve esasta ısrar ederek onu çağın ruhuna uygun hale getirmek gerekiyor. O, Muhammed Abduh, Cemaleddin Efgani ve Musa Bigiyef gibi din âlimlerinin yaptıkları tarzda İslam'ın yüksek fikirlerini hurafelerden kurtararak okullarımıza ve basın alanına yansıtılmasını, İslam milletlerinin yeniden kuvvetlenmesi için önemli bir amil olarak görüyor.⁸

Ağaoğlu, dini vicdani bir emir, yaratanla kul arasındaki manevi bağı düzenleyen bir amil olmanın ötesinde hayatımızın maddi ve manevi bütün cephe-lerine hâkim prensipler bütünü olarak gören anlayışı -ki onun tabiriyle bu anlayışa göre din, insanı beşikten mezara kadar takip eder, elbiselerimizden döşemelerimize, okullarımızdan siyasi müesseselerimize kadar her şeye hakim olur- insanlık tarihinin din konusunda geçirdiği bir devre olarak görmektedir. Çağdaş Avrupa devletleri bu merhaleyi dört yüz yıl önce geçirmişlerdir. Yer yüzünde bu merhaleyi geçirmemiş bir çevre, bir millet de yoktur.⁹

Ağaoğlunun din ile insan hayatı arasındaki ilişkinin boyutlarıyla ilgili söyledikleri sadece bunlardan ibaret değildir. Aşağıda ele alacağımız başlıklar altında vereceğimiz bilgiler de onun bu ilişkiyi nasıl gördüğünün bir panoramasını ortaya koymaktadır.

2. Milliyetçilik

Ağaoğlu'nun temas ettiği hususlardan biri de dinin milliyetçiliğe nasıl baktığı hususudur. Bu konudaki düşüncelerine Süleyman Nazif ve Babanzâde Ahmed Naim'le yapmış olduğu tartışmalar ışık tutmaktadır. Ahmed Naime cevap olarak yazdığı, "İslam'da Da'va-yı Milliyet", adlı makale, onun bu konudaki düşüncelerini tespitite bize kaynaklık edecek bilgiler sunmaktadır.

Ağaoğlu, dini, milliyetçiliğin de en mühim esası ve erkânı olarak görüyor ve milliyetçiliği bilerek takip edenler için dinden uzaklaşmanın mümkün olmadığını söylüyor.¹⁰ İslamiyet kavmiyet esasını yıkararak değil, onu temin ederek yükselmiştir. İslam'ın karşısına çıkan tehlike kavmiyet değil, asabi-yet/ırkçılık idi. İslam milliyeti ezmeyle değil, onu tesis ederek cihana yayıldı. Arapların milli kardeşliğini yıkan kabilecilik ve aşiretçilik idi. Gerek Resul-i

7 Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, ss. 32-33.

8 *Aynı eser*, s. 61.

9 *Aynı eser*, s. 19.

10 Ağaoğlu, "İslam'da Da'va-yı Milliyet", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 2001, c. 2, s. 583.

Ekrem, gerekse ashab-ı kiram buna karşı savaş verdiler. Bunun yerine Arap milli birliğini kurmak için çalıştılar.¹¹

Medine’de ilk hükümet kurulduktan sonra da aynı düşünce ile Arapların o hükümet etrafında toplanmalarını temine çalışıldı. Arabistan’da ırk olarak yalnız Arap ve din olarak da yalnız İslamiyet olması esası benimsendi. Orada başka bir din ve başka bir kavmiyet için hayat hakkı tanınmadı. Bu nedendir ki Arabistan yarımadasında iskân etmiş olan Araplara tebaiyet veya cizye verme şartıyla itaat gibi usullerle başka dinde olmaya müsaade edilmedi. Bundan maksat her yönden uyumlu, ittihat etmiş ve aynı hedefe yürüyen bir Arap toplumu oluşturmaktı.¹²

Hz. Peygamber’in hemen vefatından sonra hortlayan kabilecilik fikrine karşı Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer aldığı tedbirlerle asabiyetin başını tekrar ezdiler.¹³ İslam’ın milliyetçiliğe karşı çıkması mümkün değildir. Çünkü İslam eşyanın tabiatına ters hareket etmez. İslam’a girmeyip eski dinleri üzere kalan, fakat Müslümanların hâkimiyetinde yaşayanların inançlarına ve milliyetlerine dokunulmamıştır. İslam’a giren farklı kavimlerin milliyetlerine dokunmak, onlara diğerlerinden daha şiddetle muamele etmek olur. Bu ise İslamiyet’in hatır ve hayaline dahi gelmeyecek bir durumdur. Bu yüzden dini naslarda farklı milletlerden İslam’a giren insanların ne dillerinden, ne de milliyetlerinden vazgeçeceklerine dair bir ifade vardır.¹⁴

3. Hilafet

Halifelik konusu, cumhuriyetin kuruluşundan sonra, saltanatla hilafetin birbirinden ayrılmaları, saltanatın ilgası ve sonra da hilafetin kaldırılması çalışmalarını esnasında TBMM çatisı altında ve basın dünyasında çokça tartışılan konulardan biri olmuştur. TBMM’de hilafetin saltanattan ayrılması ve sonra da kaldırılmasıyla ilgili tartışmaların yapıldığı sıralarda kalem erbabı da konuyla ilgili görüşlerini basın yayın organlarında dile getirmekteydi.¹⁵ Bu esnada Ahmet Ağaoğlu da çeşitli yazılar yazarak¹⁶ konuyla ilgili görüşlerini dile getirmiştir.

11 Ağaoğlu, “İslam’da Da’va-yı Milliyet”, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, c. 2, s. 588.

12 *Aynı eser*, c. 2, s. 586.

13 *Aynı eser*, c. 2, s. 589.

14 *Aynı eser*, c. 2, ss. 591-592.

15 Bu makalelerden bir kısmı, Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürlüğü tarafından biraraya getirilerek *Hilafet ve Milli Hakimiyet* adıyla 1339 yılında yayımlanmıştır.

16 “Tarihi Celse”, “Padişahlığın Türkiyenin Başına Getirdiği Felaketler”, “Âlem-i İslam Ne Deyecek?”, “İslam Âlemi Ne Diyor?”, “Açık Mektup”, “Çankırı Mebusu Efendiye Açık Mektup”, adlı makalelerini zikredebiliriz.

Ancak onun "Tarihî Celse" adıyla yazdığı bir makale, hilafetin hukuki kaynağı hakkındaki görüşlerini geniş bir şekilde ortaya koyduğu için önemlidir. Konuyla ilgili diğer makaleleri, yapılan icraatı savunmak, haklılığını ortaya koymak ve İslam dünyasındaki etkilerinden bahsetmek üzere yazıldığı için yakın siyasi tarih araştırmacıları için kaynak olabilir. Biz daha ziyade yukarıda adı geçen makalesi ile *Üç Medeniyet* adlı eserinde "Hükümet" konusunu ele aldığı bölümde (s. 135-146) söylediklerinden hareketle bu konudaki düşüncelerini sunacağız.

Ağaoğlu, Kur'an'ın siyasi ve toplumsal hedeflerinden birinin aşiret hayatını yıkarak bir devlet ve ümmet hayatı kurmak olduğunu söylemektedir. Yalnız Kur'an'da hükümet esası ve şekliyle ilgili tek bir ayet dahi bulunmamaktadır. O halde Kur'an'ın bu hedefi nasıl gerçekleşecektir? Hz. Peygamber'in bunu gerçekleştirmesindeki en önemli dayanağı şûra idi. Çünkü müşavere, Hicaz bölgesi Araplarının şehir/site yönetiminde bir esaslarıydı. Mekke böyle yönetiliyordu. Kur'an bu geleneği bozmuyor, aksine tekrar tekrar emrediyordu. Bu bağlamda Kur'an aşiret zihniyetini temsil eden Arabiyi küfür ve nifakla nitelermiş, Hz. Peygamber de zümre ve sınıf farklılıklarına, aşiret taassubuna karşı savaş açmış, onun yerine hürriyet, eşitlik, adalet ve şûra esaslarına dayanan, kardeşlik duygularıyla beslenen bir toplum oluşturmayı hedeflemiştir.¹⁷

Makalesinin girişinde İslam öncesi Arapların yönetim biçimiyle İslam toplumunun siyasi bir teşekkül olarak ilk defa devlet oluşundan itibaren, Hz. Peygamberle birlikte ilk iki halifenin dönemlerini ve yönetim tarzlarını kısaca özetleyen Ağaoğlu, İslam toplumunun şahsi hukuk alanında hürriyet, eşitlik ve hiçbir şahıs istisna olmaksızın kanun dairesinde adalet esaslarına, genel ve siyasi hukuk alanında da seçim, şûra ve ümmetin icmaı temellerine dayandığını söylemektedir.¹⁸ Bu esaslar üzerine kurulan ve yönetilen ilk İslam devleti tam anlamıyla bir halkçı cumhuriyettir. Bu günkü cumhuriyetlerle İlk İslam devleti arasında kuruluş ve şekil bakımından bazı farklılıklar varsa da -ki günümüz cumhuriyetlerinde de bu türden farklılıklar bulunmaktadır- bu bir cumhuriyet idi. Çünkü bu devlet, cumhuriyetin dört temel ilkesi olan; yönetimde tevarüsün yokluğu, şûranın işleyişi, devlet icraatlarının denetlenmesi, bireysel haklara riayet esaslarına uygun olarak işliyordu.¹⁹ Hz. Peygamber ve ilk iki halife döneminde hukuka tam riayet ediliyor ve yönetim bu esaslara göre yapılıyordu.

Ona göre gerçek hilafet, Hz. Peygamber'in izini takip eden ilk iki halife

17 Ahmet Ağaoğlu, "Tarihî Celse", *Hilafet ve Milli Hakimiyet*, Ankara 1339, ss. 14-15.

18 *Aynı eser*, ss. 14-16.

19 *Aynı eser*, s. 23.

döneminde tam olarak uygulanmış, daha sonraki halifelerden itibaren de çeşitli etkilerle giderek bozulmuştur. Daha Hz. Peygamber'in vefatını takip eden günlerde hortlamaya başlayan kabilecilik anlayışına karşı Hz. Ömer tedbirler almış²⁰, ama, Hz. Osman'ın hilafet şartlarına uymaması, yönetimi mensubu bulunduğu aileye tahsis etmesi²¹, Hz. Ali'nin seçiminde ümmetin icmanının tam olarak gerçekleşmemesi²², daha sonra da kabileciliğin ağır basması ve Doğu'da İran, Batı'da Bizans kültürleriyle karşılaşım onların etkisi altında kalması gibi sebeplerle bu yönetim anlayışı değişmiştir.

Ağaoğlu, Fars ve Avrupa kültüründe var olan sultanların ilahi bir mevhibe ile sultan olduklarına dair inancın ilerleyen zamanlarda Müslümanlarca da benimsendiğini, özellikle Fars edebiyatının Arapları ve Türkleri etkisi altına alarak devlet yönetimi konusunda İslam'ın ilk yıllarında Müslümanlar tarafından yakalanmış olan o yüksek derecenin zamanla kaybolduğunu iddia etmektedir. Bu iddiaya göre Müslümanlar kaynağını halktan alan, şura üzerine kurulu, adalet, eşitlik, hürriyet ilkelerine dayalı yönetim anlayışından dönerek, sultanlarını ilahi nitelikte, kendilerini de onların karşısında kul gibi görmüşlerdir. Halbuki bu inançlar İslamî olmadığı halde İslamî inançlarmış gibi telakki edilmişlerdir.²³ Ağaoğlu bu düşüncelerini ispatlamak için hem eski İranlıların dini kitabı olan Zend Âvesta'dan, hem de önemli bir İslam kültür klasiği olan Sa'di'nin Gülistan'ından nakiller ve karşılaştırmalar yapmaktadır. Sözü uzatmamak için biz bu nakillere temas etmeyecek, merak edenleri kaynağına havale edeceğiz.

Ağaoğlu halifeliği, esas itibarıyla ümmetin hakkı²⁴ olarak görmekte, İslamiyet'in de bu hakkı millete verdiği kanaatini taşımaktadır.²⁵ Ona göre hükümet ve kudretin kaynağı, ümmettir. Lakin milyonlarca insandan mürekkep

20 Aynı eser, ss. 15-17.

21 Aynı eser, s. 18.

22 Aynı eser, s. 18.

23 Ağaoğlu, "Tarihi Celse", *Hilafet ve Milli Hâkimiyet*, ss. 24 vd.; Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, ss. 135-136.

24 Ağaoğlu makalesinde sıkça kullandığı ümmet ve millet kavramları arasında fark görmemekte, her ikisini de halk anlamında kullanmaktadır. Bu konulara bir hayli kafa yormuş, fikir üretmiş olan Ziya Gökalp ise "Hilafetin Hakiki Mahiyeti" adlı makalesinde ümmet ve millet kavramları arasında farklılık olduğunu dile getirir. Gökalp'e göre millet, din, dil, ahlak, hukuk, siyaset, güzel sanatlar, iktisat, ilim, fen ve felsefe gibi unsurlarla ortak bir kültür oluşturmuş cemiyetin adıdır. Ümmet ise, aynı dine mensup milletler için kullanılan kapsamlı bir isimdir. Bir ümmetin içinde çeşitli milletler olabildiğinden dolayı ümmet kavramı millet kavramından daha kapsamlıdır. Ziya Gökalp, "Hilafetin Hakiki Mahiyeti", *Hilafet ve Milli Hâkimiyet*, ss. 5-6.

25 Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, ss. 135-136.

olan ümmetin bu hakkı pratikte doğrudan doğruya kullanması mümkün olmadığından, ümmet bu hakkın kullanımını vekâlet yoluyla kendini temsil etmek üzere seçeceği bir şahsa vermektedir. Seçilecek şahıs hakkında ümmetin icma etmesi şarttır. İsterse bu şahsı bir seçkinler zümresi seçsin, ümmetin genel kabulü ve onayı gereklidir.²⁶

Ağaoğluna göre, hilafetin bir takım şartları vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

- Hilafette veraset usulü yoktur. Hilafeti bir aile kendine tahsis edemez. Çünkü bu hak ümmete aittir.
- Ümmet hilafet hakkını halife olarak seçilen zata vekâleten verir ve istediği şartlarla (zaman, yetki sınırlandırması gibi) sınırlandırabilir.
- Seçilen zat şura usulüne riayet etmek zorundadır. Bu Kur'an ayetiyle sabittir. Bu esasa riayet etmeyen kimse vekâleti suistimal etmiş sayılır ve şartı yerine getirmedeği için vekâlet kendiliğinden fesholur.
- Seçilen şahıs, ümmetin hürriyet, eşitlik ve tenkit gibi şahsi haklarına riayet etmekle mükelleftir. İyiliği emretmeyi, kötülükten sakındırmayı emreden ayet bunu ifade eder. Buna riayet etmeyen de vekâleti bozmuş olur.²⁷

4-Kadın

İslam diniyle ilgili yapılan tartışmalarda üzerinde en çok durulan konulardan biri kadınların İslam'daki yeridir. Osmanlı'nın yıkılışı ve Cumhuriyetin kuruluş sürecinde de bu konu yoğun bir biçimde tartışılmıştır. İslam'ın kadına bir takım haklar verip vermediği, kadını yüceltip yüceltmediği gibi konularda iki karşıt düşünce belirgin hale gelmiştir. Bunlardan biri, İslam'ın kadına gerçek değerini ve haklarını sunmadığıdır ki, bunların argümanları genelde, kadının şahitliği, mirastaki payı, geçimsizlik yaptığında dövülmesi ve sosyal hayatta kendisine biçilen konumdur. Bunun tam karşısında olan düşünce ise, İslam'ın kadına bir takım haklar vererek onu yücelttiğidir ki bunların argümanları da genelde İslam'ın geldiği dönemde diğer milletlerde kadının durumunun çok düşük olması karşısında, İslam'ın onlara sunduğu haklardır.

Ahmet Ağaoğlu kadın sorunuyla ilgilenmiş ve bu konu hakkında *İslam'da Kadın* adında hususi bir kitap yazmıştır. Ağaoğlu 1901 yılında daha otuz bir yaşındayken kitabını Rusça olarak yazmış ve Tiflis'te bastırılmıştır. Bu eser daha sonra Hasan Ali Ediz tarafından Türkçe'ye çevrilerek 1959 yılında Nebioğlu yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Onun bu eseri yukarıda zikrettiğimiz tar-

26 Ağaoğlu, "Tarihi Celse", s. 19.

27 Aynı eser, ss. 18-19.

tıymayla ilgili düşüncelerine yeterince ışık tutmaktadır.

Ağaoğlu İslam dininin aslında kadına önemli haklar sağlayarak onu, toplum içindeki düşük durumdan kurtarıp yücelttiğini ispatlama çabası gütmektedir. Bunu ispatlamak için de İslam öncesi Araplarda ve İran'da kadının ne kadar kötü durumda olduğunu gözler önüne sermektedir. Ona göre kadın, İslam öncesi Araplarda ve İran'da değersiz bir metadan başka bir şey değildi. Alınıp satılan ve hiçbir hakka sahip olmayan bir varlıktı. İslam ise erkekle kadının aynı maddeden yaratıldığını dile getirmek ve kız çocukları doğduğunda onlardan utanmayı kınamak ve onları diri diri toprağa gömmeyi şiddetle yasaklamak,²⁸ evlilikte onların rızasını almayı şart koşturmak, onların rızası alınmadan evlendirildikleri takdirde nikâh akdini batıl saymak, meşru olan her türlü işi ve mukaveleyi yapmalarına izin vermek, kocalarına sadık olmak, onların meşru isteklerine itaat etmek ve çocuklarını emzirmekten başka yükümlülük yüklememek suretiyle²⁹ kadının değerini yükseltmiştir.

Hz. Peygamber'in kadınlara karşı davranışı, problemlerini halledişi, onlara vaaz edişi³⁰ de onlara değer verildiğini gösteren diğer unsurlardandır. İslam tarihinin ilk yıllarında onlarla sürdürülen bu olumlu ilişkiler ilerleyen zamanlarda kadınların toplum içinde tamamen yer almaları ve eğitim, sanat, ticaret gibi sosyal faaliyetlerin içinde bulunmaları sonucunu doğurmuştur. Bununla ilgili olarak da İslam'ın ilk devirlerinden başlayarak Hindistan'dan Endülüs'e uzanan İslam coğrafyasında bazı alanlarda meşhur olmuş Müslüman kadınlardan örnekler sunmaktadır.³¹

Bu alanda en çok tartışılan birden fazla kadınla evlilik meselesini gündeme getiren Ağaoğlu, bu hususta da İslam'ın aslında bir iyileştirme süreci meydana getirdiğini söylemektedir. Çünkü gerek Arabistan'da, gerekse komşularında o çağda poligami yaygındı ve bunun bir sınırı da yoktu. İslam bunu dörtle sınırlandırdı, fakat buna bir de şart ilave ederek birden fazla evlenmeyi adeta imkânsız hale getirdi. Bu şart eşler arasında adaletli davranma şartıdır. Adaletli davranma kalbî ve hissî durumlara da şamildi. Dolayısıyla bu konuda erkekler eşlerine karşı eşit davranamayacakları için tek evlenmek zorundaydılar.³² Yani ona göre, bu mesele kadının değerini düşüren değil, yücelten bir meseledir.

Ancak, onun iddiasına göre kadın, İslam'daki değerini bulduktan sonra dış

28 Ahmet Ağaoğlu, *İslam'da Kadın*, İstanbul 1959, ss. 28-29.

29 Aynı eser, s. 30.

30 Aynı eser, ss. 29, 34-35.

31 Aynı eser, ss. 36-52.

32 Aynı eser, s. 32.

ve iç etkilerle tarih içinde meydana gelen bir takım düşünce kırılmaları sebebiyle yeniden değerini yitirmeye başladı. Bu noktada asıl kabahatin İslam'da olmadığını, kabahatin onu yanlış anlayan ve topluma aktaran kimselerde olduğunu belirten Ağaoğlu; "Ne Kur'an ne şeriat bizatihi yeniliğe engel değildir. Ancak bunların propagandacıları, ulema ve şeyhler, şahsi menfaatleri uğruna Müslümanlığa, medeniyetle bağdaşmayan bir mahiyet vermeye çalışmışlardır" der.³³ Bundan kurtulmanın çaresinin de İslam'ı softalıktan uzak çağdaş bir anlayışla yeniden anlamakta olduğunu ifade etmektedir. Onun tabiriyle bunu yapacak olan demir iradeli, cesur ve fedakâr bir reformatördür.³⁴

Ağaoğlu çarşafın ve haremlik-selamlığın İran etkisiyle Araplara ve dolayısıyla İslam'a girdiğini, ulemanın ise bazen art niyet, bazen de yanlış anlamalarla bunu Kur'an'ın emriymiş gibi telakki ettiklerini ileri sürmektedir.³⁵

5. Aile

Ağaoğlu aileyi, birey ile toplum, doğayla insanlık, maddi hayatla manevi hayat arasında atılan ilk esaslı köprü, toplumsal hayatın ilk ve en devamlı hücreleri olmakla birlikte bireysel hayatın en samimi ve kutsal ocağı, hayvani eğilimlerin en açık örneği olmakla birlikte, insani ve manevi özelliklerin en yüksek bir toplanti yeri olarak nitelendirilmektedir.³⁶ Bu nitelikler sebebiyledir ki aile, sadece basit hayvani eğilimlerin sonucunda oluşmuş bir toplumsal birim olarak görülmemeli, aksine yüksek insani değerlerin öğretildiği ve yaşandığı bir mektep olarak mütalaa edilmelidir. Dolayısıyla aile kurumu sağlam temeller üzerine kurulmalı ki, aile bireyleri birbirinin refah ve mutluluğu için çalışsın; böylece refah ve mutluluk topluma da yansısın, milli birlik ve bütünlüğün sağlanmasına katkıda bulunsun. Aksi takdirde toplumsal dejenerasyona sebebiyet verir.³⁷

Ağaoğlu, aile yapımızı da ele almakta ve bizim aile yapımızın temelindeki iki zayıf noktaya dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi evlenme usulü, ikincisi de hak ve sorumluluklar konusudur. Birinci hususla ilgili olarak, yuva kuracak olan kadın ve erkeğin birbirini tanıyıp sevmeyen –bazen evlendikleri gece birbirlerini görüyorlar- ve genellikle ailelerin yönlendirmesiyle evlilikler yaptıklarını, halbuki bunun aile kurmak için yetmeyeceğini, tarafların birbirlerini daha yakından tanıyacakları serbest ortamlar olması gerektiğini söylüyor.

33 *Aynı eser*, s. 53.

34 *Aynı eser*, s. 53.

35 *Aynı eser*, ss. 33-35.

36 *Aynı eser*, s. 89.

37 *Aynı eser*, ss. 90-93.

İkinci hususla alakalı olarak da evlilik yapan tarafların, kendilerini sanki sadece cinsel zevkleri için bir araya gelmiş kişiler olarak gördüklerini, bunun ötesinde bir takım hak ve görevlerle bu kurumu oluşturduklarının farkına varmadıklarını, bu yüzden de küçük tartışmalar, ani öfkelenmeler neticesinde erkeğin lehine olarak ailenin yıkıldığını söylüyor.³⁸ Ağaoğlu'na göre işte bu iki sebepten ötürü bizde aile kurumu zayıf temeller üzerine kurulmaktadır.

Ağaoğlu Türklerde çok eşlilik hoş karşılanmasa da aile yapısının, erkeğin lehine, kadının aleyhine olacak şekilde kurulmasından dolayı eşler arasında meydana gelen dengesizliğin, çocukların ruhsal yapılarında olumsuz etkiler bıraktığını ileri sürmektedir. Haklar bir tarafa, sorumluluklar diğer tarafa yüklenmiş olduğundan, kadın daima zayıf konumda kalmış ve bu yüzden cemiyette nice kadınlar ve genç kızlar zayıf olmuştur. Ayrıca eski usul evlenmelerin, sevgiye dayanmamaları sebebiyle aile içi bağları çok zayıf bıraktığını ve en küçük bir sarsıntıda ailelerin dağılıp yok olduğunu da iddia etmektedir. Buna karşı o, aile kurumunun eşit haklar ve sorumluluklar esasına dayalı bir anlaşma ile ve eşlerin birbirini tanıyıp severek kurulması gerektiğini savunur.³⁹

6-Ahlâk

Ağaoğlu'nun üzerinde en çok durduğu ve hayıflanarak işlediği konulardan biri de ahlakıdır. Milletlerin kabul ettiği ahlaki ilkeler noktasında bir farklılık olmadığı, ama uygulamada bazı farklılıklar bulunduğu dikkat çeken Ağaoğlu, bizde ahlakın sadece cinsel ahlaka hasredildiğini, onun da sadece kadınlara uygulandığını ve ahlaki müeyyidelerin işlemediğini de söylemektedir.⁴⁰

Ona göre, ahlakta müeyyidenin olması çok önemlidir ve müeyyidesiz ahlak kuralları, yok hükmündedir. Peki ahlakın müeyyidesi var mıdır, varsa nedir? Ahlaki müeyyideler toplum vicdanında ahlaki kuralları çiğneyenlere karşı gösterilen tepki, kınama ve dışlamadır. Bunlar sosyal problemleri yok etmenin veya en azından azaltmanın en önemli faktörüdür. Bizde yerleşen anlayışa göre, sadece zina eden veya hafif meşrep olan kadınlar dışında, ahlaki kuralları çiğneyenler için toplum vicdanında bir nefret ve dışlama oluşmamakta veya tam olarak teşekkül etmemektedir. Hatta tam tersine ahlaksızlıkla nitelenecek kişiler belli makamları elde ettikten sonra herkesin iltifatına mahzar olmaktadır. Bu da fertleri şahsiyetsizleştirmekte, toplumsal dejenerasyonu artırmaktadır. Ağaoğlu, müeyyideden yoksun ahlâkın bireyleri nasıl şahsiyetsizleştirdiği-

38 Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, ss. 94-95.

39 *Aynı eser*, ss. 96-98.

40 *Aynı eser*, s. 44.

ne ve toplumu yozlaştırdığına örnek olarak Osmanlı'nın son döneminde jurnalcilikle itham edilen Ali Kemal'i göstermektedir. Onun anlattığına göre Ali Kemal daha sonra Maarif Bakanlığına getirilmiş ve Üniversite hocaları dahil herkes ona saygılarını sunmuştur. Yine o, Gazeteciler Cemiyetine üye olmuş ve onun jurnallerini yayınlayan Celal Nuri, onunla birlikte olup aynı cemiyette yan yana oturmuşlardır.⁴¹ Bu durum ona göre ahlaka mugayir bir davranış olup toplum vicdanında tepki görmeli, halk bu tür ahlaksızlık yapanlara itibar etmemelidir.

Ağaoğluna göre, ahlâkı sadece cinsel konularla sınırlamamalıyız. Bu husustaki hassasiyetimizle birlikte sadakat, vefa, vazifeperverlik, hak aşkı, hakikat sevgisi gibi daha yüksek, daha müspet ahlaki sahalara da yeterince önem vermeliyiz.⁴²

7-Din Eğitimi ve Öğretimi

Ağaoğlu din eğitimi ve öğretimi hususuna da temas etmektedir. Okullarda okutulan din derslerinde teferruata ait kuru ve cansız bilgilerle çocukların ruh ve dimağlarının ezildiğini, zihinlerinin anlamlarını kavrayamadıkları çeşitli kavramlarla boğulduğunu söylemektedir. Ona göre, çocuklara verilmesi gereken, İslamiyet'in onlardan nasıl birer insan olmaları gerektiğine dair talepleridir. Yoksa zorla öğretilmiş bazı kavramlar ve çoğu kendisine lazım olmayan detay bilgiler aslında çocuğun ruh dünyasına insani nitelik olarak bir şey katmamaktadır. Çünkü teferruata ait bilgiler insanı ne dindar eder, ne de ahlâklı kılar.

Bu noktada o, Hilafet merkezi İstanbul okullarının programı hazırlanırken Kur'an'dan sırf ahlâkla ilgili ayetlerin toplanarak bir bütün şeklinde ezberletilmesi ve hem de tercümelerinin öğretilmesini teklif ettiğinden bahsetmektedir. Bu suretle çocuk, ayetleri anlayarak ezberlemenin özel zevkine varacak ve öğrenmesi kolaylaşacaktır. Çocuklar ruhlarında meydana gelen bu ferahlıkla hem Kur'an'a daha kolay yaklaşır, hem de ruh ve kalplerini yüceltecek ve aydınlatacak kaidelere alışır. O, samimane olan bu teklifinin, din öğretimi kalksın şeklinde anlaşıldığı için tepki gördüğü ve yanlış anlayışa kurban gittiğinden bahsetmekte, bununla ilgili üzüntülerini dile getirmektedir.⁴³

41 Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, ss. 43-48. Cemil Meriç bu değerlendirmenin sağlıklı olmadığını düşünmüş olmalı ki *Bu Ülke* adlı eserinde Celal Nuri ile Ağaoğlunun arasındaki husumete kısaca temas ederek bunun sanki husumetten kaynaklandığını söylemek istemektedir (s. 67).

42 *Aynı eser*, s. 77.

43 *Aynı eser*, s. 59.

Ağaoğlu'nun konuyla ilgili dikkat çektiği diğer bir husus da, İslam toplumlarında dinden ayrı bir ahlâk öğretiminin bulunmadığı hususudur. Bu sebeptendir ki, İslam düşünürleri ahlaktan bahsetseler de, alanla ilgili müstakil eserler vermemişlerdir. Gerçi *Ahlak-ı Nasiri*, *Kelile ve Dimne*, *Bostan ve Gülistan* gibi ahlâkla ilgili tarihe mal olmuş üç beş eser mevcuttur. Ancak bunlar hem ait oldukları Arap, Fars ve Hind kültürlerinin özelliklerini yansıtmakta hem de kendi çağlarına ait bulunmaktadır. Bu noktada çağın ruhunu yansıtacak ahlak kitaplarına ihtiyaç bulunmaktadır. Bunun tabii bir neticesi olarak medreselerde ahlak dersleri okutulmamış ve dersler konulduğunda da konuyu işleyecek ders kitapları bulunamamıştır.⁴⁴

Ayrıca, yönetim usullerinin değiştiği modern çağda, eskinin monarşik düzen idarecilerine bu kitaplarda yapılan tavsiyeleri, kanun, kural ve yönetmelikleri belli olan katılımcı demokrasilerdeki idareciler için birer öğüt olarak öğretmeyi de Ağaoğlu çok saçma saymaktadır. Buna Sadi'nin *Gülistan'*ından çeşitli örnekler vererek eleştiriler getirmektedir. Sadi'nin sultana nasihat sadedinde, "Eli altındakilere zulmü reva gören bir padişahın dostu, sıkıntılı gününde üzerine yürüyen düşmanı olur. Teb'ayla sulh halinde ol da, düşmanın savaşından emin olarak otur. Çünkü teb'a, adil hükümdarlara asker olur. Zayıf teb'aya merhametli ol ki, kuvvetli düşmandan zahmet görmeyesin dedim" sözünü⁴⁵ naklederek, hakka hukuka ait tek cümle bulunmayan, halkı acınası mahluklar gören bu anlayışla, Montesquie'nün *Kanunların Ruhu*, J.J. Rousseau'nun *İçtimai Mukavele'* de ileri sürdükleri nazariyeler arasındaki uçuruma dikkat çekmektedir.

Bu bağlamda hükümrânlığın kaynağını halkta gören, halkın idareye katılması ve idareyi denetlemesi anlamında ülkede yaygınlaşan demokratik anlayışa rağmen okullarda ve medreselerde hala ahlâk eğitimi sadedinde, "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olarak nitelenen padişahların hayat ve karakterlerine dair bazı hikâyelerin okutulmasını büyük bir çelişki olarak görmektedir. Ağaoğlu, Hilafet merkezi olan İstanbul'daki okulların programları düzenlenirken sadece Farsça derslerinde okutulmak üzere Sa'di'nin *Bostan ve Gülistan'*ından Fars edebiyatı örnekleri olarak okutulabilecek bazı metinleri belirlemek için adı geçen eserleri süzgeçten geçirmeyi teklif ettiyse de bu teklif, sarıklı mollalar tarafından tepkiyle karşılanmış ve reddedilmiştir. O, bunu, akıp giden hayatımıza nasıl yüzyıllar önce yaşayıp ölmüş bir takım kimselerin hükmettiğinin bir göstergesi olarak değerlendiriyor. Onların kanaat, tevekkül, itaat, teslimiyet

44 Aynı eser, ss. 62-63.

45 Aynı eser, ss. 65-68.

gibi öğretilerinin halkta teb'a zihniyeti oluşturduğunu, böylece güdülmekten kurtulamadığını söylüyor.⁴⁶

Batı ve Doğu medeniyetleri arasındaki farkın, onların kaynaklarından ortaya çıktığına işaret eden Ağaoğlu, Batı medeniyetinin temelinde Yunan edebiyatıyla Roma hukukunun, İslam medeniyetinin temelinde ise İran geleneklerinin olduğunu ileri sürmektedir. Batılıların Eski Yunan ve Roma örnekleriyle büyüdüklarını, bizim ise İsfahan'dan Şiraz'dan örneklerle yetiştiğimizi, aramızdaki farkların da buradan ortaya çıktığını söyler. O, bunlardan birincisini ısıtıcı, ferahlatıcı, teşvik edici ve hayat verici, ikincisini ise kurutucu, kül edici, öldürücü olarak niteliyor. Sonuçta, bunlardan birincisinin neticesi, 1226'da İngiltere'de "Hürriyetlerin Büyük Beratı", 1789'da Fransa'da Fransız İnkılabı ile "İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si", ikincisinin sonucu da İslam milletlerinin mahvı ve perişanlığı olmuştur. Halbuki Yunan edebiyatıyla Roma hukuku, İran geleneklerinden daha ziyade İslam esaslarına uymaktadır.⁴⁷ O, buradan hareketle Yunan, Roma ve Avrupa kavimlerinin kahramanlık devirlerine ait eserlerin hem dilimize çevrilmesini hem de özel bir dikkatle okullarımızda okutulmasını istemektedir.⁴⁸

Rus ve Fransız devrimlerini örnek gösteren Ağaoğlu, bunların temelinde onların felsefe ve edebiyat eserlerinin olduğunu söyler. Bizde edebiyatın –son zamanlardaki birkaç istisna dışında- hayal ürünü ve gerçek hayattan kopuk olduğunu, felsefenin de bir meslek olmadığını, etrafında zümreler toplanarak ciddi tartışmalar yapmadıklarını ve bu yüzden bir nazariye haline gelemediğini söylemektedir.⁴⁹

Din eğitiminin en önemli mekânlarından olan camilerde de durumun okullardan farklı olmadığını dile getiren Ağaoğlu, camilerin genellikle Cuma ve bayram namazlarında toplanılan yerler olduğunu, o günlerde yapılan hutbe ve vaaz gibi hitabelerde halkın ihtiyacı olan konular yerine, asırlardan beri kalıplaşmış bir şekilde, çok kere halkın taassup ve cehaletini artıran, mesajının ne olduğu anlaşılmayan, hurafe ve hikâyelerin anlatıldığını söylemektedir. Oysaki Hz. Peygamber ve dört halife dönemlerinde, hutbelerde zaman ve mekânın ihtiyaçlarına göre, gündelik problemlerin çözümüne, yüksek din şuurunun canlandırılmasına ve ahlaki prensiplerin yerleştirilmesine yönelik mesajlar verirdi. Şimdilerde ise yapılan bu konuşmalar, o günlerin anlamının, yani cemaati

46 Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, ss. 68-71.

47 *Aynı eser*, ss. 75-76.

48 *Aynı eser*, ss. 75- 77.

49 *Aynı eser*, ss. 104-108.

toplamak ve bir cemiyet şuuru oluşturmak heyecanını aşılacak olan amacının zedelenmesine neden oluyor, hutbe ve vaazlar insanların camilerden uzaklaşması sonucunu doğuruyor. Buna ilaveten, ezan ve mevlit okumak gibi diğer dini ayinler de insan ruhunu dini bir heyecana sevk edecek şekilde yapılmıyor.⁵⁰

Değerlendirme ve Sonuç

Ağaoğlu, Batı medeniyetinin 20. yüzyılda göz kamaştırıcı yapısından etkilenmiş ve bu yüzden onu aşırı övgülere tutmuş, içerisinde yetiştiği Doğu medeniyetini ise köhnemiş bir medeniyet görerek yermiş bir Türk düşünürüdür. Ancak onun düşüncelerinin çeşitli mekân ve zamanlara göre değiştiği de bir gerçektir. Hayatında başlıca üç devir ve üç hakim fikir görülen Ağaoğlu, daha çok, etkisi altında kaldığı fikirleri taşıyıcı bir özelliğe sahiptir. Azerbeycan'da bulunduğu sıralarda yazmış olduğu *İslamlıkta Kadın* adlı eseri ile İstanbul'a geldikten hemen sonra kaleme aldığı siyaset, hilafet, milliyetçilik, İslam âleminde çöküşün sebepleri gibi konuları incelediği makalelerinden yola çıktığımızda muhafazakâr bir görünüm sergileyen yazarımız, İttihatçılarla birlikteliğinden sonraki yazılarında ve Malta sürgünü esnasında yazmış olduğu *Üç Medeniyet* adlı eserinde dinde reform isteyen bir aydın durumundadır. Cumhuriyet döneminde ise tamamen dinden kopuk liberal bir düşünceye sahip olmuştur.⁵¹

Ondaki bu fikrî değişim ve dönüşümün sebeplerini tahmin etmek zor değildir. Kendisi geleneksel İslamî hayat tarzına sahip Doğulu bir ailenin mensubu iken, önce Ermeni bir hocadan Rusça öğrenmiş, sonra Karabağ'da Rus mektebine gitmiş, oradan Paris'e geçmiş Batı'da yüksek tahsil görmüş ve Batılı hayat tarzından, aydınlanma dönemi Batı düşüncesinden ciddi biçimde etkilenmiştir. Bu yüzden kendisine Frenk Ahmet denilmiştir.⁵² Ama Batı düşüncesinin ve hayat tarzının etkileri onda İstanbul'a gelip siyasal ve sosyal hayatın içinde yer aldıktan ve Osmanlı devletinin son yıllarda yaşanan problemleriyle yüz yüze geldikten sonra daha açık görülmeye başlamıştır. Zira yaşanan sosyal ve siyasal problemlere çözüm arama çabası, onu geleneksel düşünüş ve yaşayış biçimlerini sorgulamaya itmiş, ilerleyen süreçte Süleyman Nazif, Babanzade Ahmet Naim gibi bazı muhafazakâr ve İslamcılarının direnciyle karşılaşınca, eleştirilerinin dozu artmış, fikri dönüşümü hızlanmıştır. Cumhuriyetin kurulmasıyla da daha farklı bir boyut kazanmıştır. Ağaoğlu'nun düşünceleri üzerine

50 Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, ss. 100-102.

51 Bk. Nuri Yüce, "Ağaoğlu, Ahmet", *DİA*, c. 1, s. 465.

52 Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İstanbul 1974, s. 61-63.

doktora tezi hazırlayan Gülseren Akalın da, onun sergilediği bu düşünsel gelişimi oldukça karmaşık bulduğunu, onun dönemin şartlarına göre zihinsel birikiminin bazı unsurlarını vurgulu biçimde öne çıkardığını, diğerlerini ise ihmal ettiğini, dolayısıyla yaşamının çeşitli devrelerinde savunduğu düşünceleri bire indirgemenin mümkün olmadığını ifade etmektedir.⁵³

Onun dinî konulardaki fikirleri ve bu fikirlerin tarihi seyri üzerine elbette makale boyutunu aşan çalışmalar gerektiğinin bilincindeyiz. Ancak onun bu mevzudaki düşüncelerini tanıtmayı amaçladığımız makale boyutundaki bu çalışmada fikirleri üzerine bazı değerlendirmeler yapmamız da kaçınılmaz oldu. Şimdi onun din ve dinin ilişkili olduğu alanlarla ilgili bazı isabetli bulduğumuz bazı tespitleri ile birlikte, düşünceleri içinde isabetli bulmadığımız ve kendisine katılmadığımız birkaç hususu zikretmeden geçemeyeceğiz.

1. İnanç ve ibadetler dışında, insan hayatını ilgilendiren diğer hususlarla dinin *tesadüfi* olarak ilgilendiği/konu edindiği tespitine katılmamız mümkün değildir. Zira dinin bu alanlarla ilgilenmesi ve hüküm koyması da İlâhî iradenin öyle tecelli etmesindedir. Nitekim Kur'an, inanç ve ibadet konularının dışındaki bazı alanlarla ilgili hükümleri ifade ettikten sonra bunların hududullah/Allah'ın sınırları olduğunu, bunlara uyulması gerektiğini söyler ve bu sınırlara uymayanları kesin bir dille uyarır.⁵⁴ Zamanla pratikler alanına dair hükümlerin değiştiği bir gerçektir, ancak bu da Allah'ın insana bir içtihatlar alanı açmasının sonucudur. Şu halde dinin içtihatlar alanından *tesadüfi* olarak bahsettiğini söylemek isabetli olmasa gerektir. Belki inanç ve ibadetleri dinin sabiteler alanı, bunlar dışındaki pratiklerle ilgili hükümleri ise değişkenler-ki bunlar bir kısmı itibariyle içtihadîdir- alanı olarak isimlendirmek daha uygun olacaktır. Bir de onun bu bağlamda, "Hz. Peygamber eğer hicretten önce vefat etseydi bugün elimizde sadece inanç, ibadet ve ahlâkla ilgili ayetler olacaktı, dünya işlerini düzenleyen ayetler bulunmayacaktı, zira onlar Medine'de inmişti" şeklindeki sözleri de dinin aşkın iradenin eseri olduğu gerçeğini göz ardı ettiğini gösteriyor. Ayrıca bu söz kendi içinde de çelişkilidir. Zira namaz dışında ibadetlerin de hemen hepsi Medine döneminde emredilmişti; eğer böyle erken bir vefat olsaydı, onlar da dinin içinde yer almamış olurdu.

Şunu da ifade edelim ki o, farklı yazılarında bu konuda farklı şeyler de söylemektedir. Örneğin *İslam Mecmuası*'nın I. Cilt 2. sayısına yazdığı "İslam Âleminde İnhitatın Sebepleri" başlıklı makalesinde yukarıda zikrettiğimiz gö-

53 Gülseren Akalın, *Türk Düşünce ve Siyasi Hayatında Ahmet Ağaoğlu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1999, ss. 154-155.

54 bk. Kur'an, 2/229-230; 4/13-14; 58/4; 65/1

rüşlerin tam aksine, “*Filhakika İslam insanların yalnız ruhi ve ahlaki cihetlerine temas etmiyor, bir de onların maddi ve hayati cihetlerini tanzim ediyor. İslamiyet kavaid-i ahlakiye ve itikadiyyeden başka bir de ahkâmı ve şeriatı muhtevidir*” diyerek⁵⁵ İslam’ın hayatın diğer alanlarından tesadüfi olarak bahsetmediğini ikrar etmiş oluyor. Bu da onun farklı konjonktürel durumlardan etkilendiğini, ya da çeşitli zaman dilimlerinde fikrî değişimler geçirdiğini gösteriyor. Mesela Azerbaycan ve Rusya’daki mücadeleleri esnasında daha muhafazakâr fikirler ileri sürerken İstanbul’a gelip İttihad ve Terakki içine girdikten sonra daha reformcu, Cumhuriyetin kurulmasından sonra yazdığı yazılarında ise dinle pek fazla ilgili olmayan bir çizgi takip ettiğini görüyoruz.

Ağaoğlu’nun, dini insan hayatının maddi-manevi bütün yönlerine hâkim prensipler bütünü olarak gören anlayışı, insanlık tarihinin din konusunda geçirdiği bir devre olarak niteleyip Avrupa’nın bu devreyi dört asır önce geçirdiğini söylemesini de isabetli bir yaklaşım olarak görmüyoruz. Zira, Batılı Hıristiyan milletlerin sırtından atmaya çalıştıkları din anlayışı, ruhaniler meclisinin asırlar boyu millete dayattığı bir din anlayışıydı. Halbuki İslam’ı bununla aynı kefeye koyarak kıyas etmek doğru olmasa gerektir. Zira İslam’da bir ruhban sınıfı yoktur ve de dini anlama gayreti güden hiçbir müctehit içtihadının dinin kendisi olduğunu iddia etmemiştir. Diğer dinlerde ise ruhani meclislerin söyledikleri dindir. Ayrıca dinin insan hayatının her yönüne hükmeden yapısı, onun karakterinin ve insan tabiatıyla sıkı ilişkisinin bir tezahürüdür. Dolayısıyla dini onun gördüğü gibi görmek de, insanlık tarihinin geçirmesi gerektiği bir devreyi Müslümanların geçirmesi gerektiğini söylemek de isabetli olamaz.

2. Ağaoğlu’nun, Hz. Peygamber’in ve sahabenin Arap milli birliğini kurmak için çalıştığı ve bunu gerçekleştirme yolunda Arabistan’da yalnız Arap kavmi ve yalnız İslam dini olması esasını benimsediği, bu yüzden orada başka millet ve başka din için hayat hakkı tanınmadığı görüşüne de katılmamız mümkün değildir. Zira bu, tarihî gerçekleri tersine çevirmek, İslamiyet’i yalnızca bir ırkın dini olarak görmek anlamlarına gelir. Halbuki bunun tam tersine, Peygamberimizin Hıristiyan, Yahudi ve diğer din mensuplarına çeşitli anlaşmalar çerçevesinde, Müslümanların idaresi altında yaşamaya izin verdiği, bu çerçevede pek çok kabile ile anlaşmalar yaptığı, belgeleriyle ortadadır.⁵⁶ Zaten Ağaoğlu daha sonra makalesinin ilerleyen kısımlarında bu gerçeği, önceki söy-

55 Ahmet Ağayef, “İslam Âleminde İnhitatin Sebepleri”, *İslâm Mecmuası*, Yıl: 1329-1332, c. I, sayı: 2, s. 55.

56 Hz. Peygamber’in yapmış olduğu anlaşma metin ve tercümeleleri için, Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi: el-Vesâikü’s-siyasiyye* adlı eserlerine bakılabilir.

lediklerini tekzip eder biçimde dile getirmiştir.

Ağaoğlu'nun milliyetçilik ve din arasındaki ilişkiyi açıklarken kullandığı kavramlara verdiği anlamlarda da bir netlik olmadığı göze çarpmaktadır. O, asabiyet kavramını ırkçılık, kavmiyetçilik tabirini de milliyetçilik manasında kullanmakta, Ama İslamiyet'i Arap ırkına tahsis etmektedir. Bu ise kabul edilebilecek bir iddia değildir. İslam âlemşümül bir dindir, bu itibarla ırk farkı gözetmeksizin bütün insanlığı kucaklar.

3. Hilafet ve devlet yönetimi konularında Ağaoğlu'nun bir hayli kafa yorduşunu, gerek Hz. Peygamber dönemi, gerekse halifeler devri tarihi verilerini iyi tetkik ettiğini görüyoruz. Onun bu hususlardaki düşüncelerini gerçekçi ve isabeti buluyoruz. Bize göre o, Cumhuriyetin olmazsa olmaz şartlarından saydığı, yönetimde tevarüsün yokluğu, şûranın işleyişi, icraatların denetlenmesi ve kişisel haklara riayet ilkelerine Hz. Peygamber ve özellikle ilk iki halife döneminde tam olarak riayet edildiği, bu yüzden ilk İslam devletinin tam anlamıyla halkçı bir Cumhuriyet olduğu tespitinde son derece haklıdır. Ayrıca ilerleyen zamanlarda devlet idaresi erkinin yine belli fertlerin elinde toplanmasını ya da daha açık bir ifadeyle söyleyecek olursak, İslam'ın topluma vermiş olduğu yönetim yetkisini, halkın devleti idare edenleri kutsal ve tanrı gibi görüp kendilerini de onların kulları telakki etmeleri sebebiyle tekrardan bireylere vermesini, geleneğin hortlmasına ve yabancı kültürlerin etkisine bağlaması da yine önemli bir tespittir.

4. İslam'ın kadına verdiği haklar konusunda Ağaoğlu'nun müspet yaklaşımı da takdir edilecek bir yönüdür. Ancak bu konudaki düşüncelerini Rusya'da bulunduğu sırada kaleme aldığı *İslam'da Kadın* adlı eserinde dile getirdiği için oldukça muhafazakâr ve İslam'ı savunan bir yaklaşım sergilediği açıktır. Dolayısıyla İstanbul'a geldikten sonra bu fikirlerini koruyup koruyamadığı tartışılabilir bir husustur. Ancak *Üç Medeniyet* kitabının "Aile" bölümünde (ss. 88-93) söylediklerine bakılırsa pek de aynı fikirlerini koruyamadığı müşahade edilir.

5. Ağaoğlu'nun aile yapımızla ilgili ileri sürdüğü eleştirilerden birincisi, yani bireylerin geleneksel usullerle ve birbirini tanımadan aile ocağı kurdukları ve bu sebeple aile yapısının zayıf olduğu eleştirisi çok haklı gibi görünse de, bu alanın suiistimale açık olması, onun haklılık payını azaltmaktadır. Zira niceleri birbirini tanımak için başlattıkları flört ve arkadaşlık ilişkisi sürecinin bir yerinde karşılaştıkları suiistimal sonucu mağdur olmaktadır. Ayrıca, nicelerinin böyle bir ilişki sonucunda birbirlerini yeterince tanıdıkları, sevdikleri kanaatine ulaşıp evlenmelerine rağmen, evlendikten sonra yaşadıkları bir takım problemler karşısında birbirlerini henüz tanıyamadıkları kanaatine ulaşıp bu yüzden

ayrıldıklarına da şahit oluyoruz. İkinci eleştirisine, yani aile kuran tarafların birbirlerine karşı hak ve sorumlulukları olduğunun farkına varmadan yuva kurdukları hususuna katılmamak ise mümkün değildir. Ancak, zayıf tarafları bulunsa da Türk aile yapısının, Batı toplumlarındaki aile yapısına nazaran sağlam temeller üzerine kurulu olduğu ortadadır. Her ne kadar günümüzde Türk aile yapısında çözümler çoğalsa bile Batı toplumlarındaki boşanma oranlarının yüksekliği, bunu açıkça ortaya koymaktadır.

6. Aġaoġlu'nun tartişmaya aadığı ahlakı müeyyide konusundaki tespitini de önemli buluyoruz. Her ne kadar ahlâk, müeyyidesiz sosyal kurallar olarak tanımlansa da aslında onun müeyyidesinin toplum vicdanı olduğu, ahlaksızlık yapanların, en azından itibar görmeyerek halktan tepki görmeleri gerektiğini dile getirmesi de bizce mühimdir. Demek ki toplum ayakta kalmayı, varlığını sağlıklı biçimde sürdürmeyi istiyorsa, kendini içten içe çürüten ahlaksızlıklara karşı bu mekanizmayı kullanmalıdır. Yine onun ahlaki yalnızca cinsel konularla sınırlı gören anlayışa getirdiği eleştiri de yerinde bir eleştirdir.

7. Aġaoġlu'nun din eğitim ve öğretimi konusundaki düşüncelerine katılmamak da mümkün değildir. Eğitim-öğretim mevzuunda günün şartlarını takip etmek, çağın imkânlarından yararlanmak gerekir. Ancak ahlâk ve âdab öğretilerine dair onun klasik Doğu kaynaklarını küçümseyen tavrı, onların köhnemiş, içlerinde hak ve hakikate dair tek cümlelerin bile bulunmadığını, halkı "acınası mahluklar" gördüğünü dile getiren düşünceleri ve bunun karşısında Batı medeniyetinin kaynaklarına atfettiği değer sağlıklı olmasa gerektir.

Aġaoġlu'nun Avrupa medeniyeti hakkındaki son derece yüceltici, hatta kutsayıcı ifadeleri de bize göre isabetli gözükmemektedir. Zira onun bu kadar yücelttiği Batı medeniyetinin ürünü olan kapitalist evlatlarının, sömürgecilik ve köleleştirme faaliyetleriyle dünyayı ve insanlığı talan etmesi bir tarafa, yirminci yüzyılın başlarında Türk milletinin başına nasıl üşüştüğü, her biri bir taraftan saldıracak bu milleti vatanından etmeye çalıştığı zihinlerimizde tazeliğini korumaktadır.

Bu manzara, insanî ve ahlâkî değerlerin, teknolojik ve ekonomik yükselişlere paralel gelişmediği durumlarda, güçlü olanların nasıl zararlı hale geldiğini göstermektedir. Nitekim Tolstoy bunu açık yüreklilikle şu itirafı yapar:

"Tarihin hiç bir döneminde 19. yüzyıldaki kadar maddi başarıya ulaşılamadı. Fakat yine tarihin hiç bir döneminde giderek canavarlaşan, ahlâksızlaşan ve insanın hayvani duygularına hiç bir kısıtlamanın getirilmediği bir hayat da yaşanmadı. 19. yüzyılda ulaşılan maddi ilerleme gerçekten muazzam, fakat bu ilerleme Neron'un zamanında bile şahit olunmayacak şekilde ahlâkın en temel şartlarını ihmal etme pahasına satın alındı ve ha-

len de satın alınıyor.”⁵⁷

Ağaoğlu bunlara karşı vatan kurtarma mücadelesi vermiş bir aydın olarak İslam medeniyetini küçültücü, aşağılayıcı ifadeler kullanarak köhnemiş göstermesi; Batı medeniyetini ise yere göğe sığdıramaması onun adına bir talihsizliktir. Bu sebeple o, Cemil Meriç'in de ağır eleştirilerine maruz kalmıştır.⁵⁸

Sonuç olarak, ilk okunduğunda parlak, cazip fikirlere sahip gibi görünen, fakat biraz incelendiğinde oturmamış düşüncelere, iyi tahlil edilmemiş fikirlere sahip olduğu anlaşılan, çeşitli fikrî ve siyasî ortamlara göre gelgitler, farklı hadiseler karşısında savrulmalar yaşayan bir Ağaoğlu buluyoruz karşımızda. Durumun böyle olması onun düşünceleri üzerinde bir güvensizlik sisi meydana getiriyor.

57 Lev Tolstoy, *Din Nedir?*, çev.: Murat Çiftkaya, İstanbul 1995, s.33.

58 Meriç, *age*, ss. 63-67.